

Varga Beáta

ÖNÁLLÓSÁG, AUTONÓMIA VAGY ALÁVETETTSÉG – AZ UKRÁN HETMANOK CSÖKKENŐ MOZGÁSTERE 1654–1687 KÖZÖTT

Selbstständigkeit, Autonomie oder Unterstellung – Ukraine von der Perejaslawer Vertrag von 1654 bis 1687

Bohdan Chmelnyczkij es gelang, das ganze ukrainische Volk unter der Fahne des Saporogerheeres zu vereinigen. Doch auch ihm blieb die Erringung völliger Selbstständigkeit versagt. Sie scheiterte im wesentlichen an der Ungunst der aussenpolitischen Lage, an der für das ukrainische Volk verhängnisvollen Nachbarschaft überlegener Mächte, in diesem Falle Polens, Moskaus und Türkei, die alle territorial an der Ukraine interessiert waren und daher den Kosaken von vornherein die Möglichkeit nahmen, unbeeinflusst und unabhängig von aussen den Aufbau eines neuen, eigenen Staatwesens durchzuführen. Durch den Akt von Perejaslaw (1654) die Unterstellung der Kosaken unter die „Hohe Hand“ der Zaren vollzogen war, weil das erst erwachende staatliche Eigenbewusstsein der Kosakenschaft einfach nicht gewachsen war. Somit kann zwar der Hetmanstaat nicht auch eine Ebene mit anderen Mächten Osteuropas gestellt werden: er hat nie die volle Souveränität besessen. Nach Chmelnyczkij's Tod stritten ukrainische Hetmane um die Macht, nicht selten von polnischen, türkischen und russischen Interventionen unterstützt. In einer solchen Lage konnten die links- und rechtsufrige Ukraine nicht lange zusammenbleiben: in der Ostukraine erlangte Moskau das Übergewicht, in der Westukraine Polen. Der Vertrag von Andrusowo 1667 beendete die polnisch-russischen Auseinandersetzungen und degradierte die Ukraine zu einem Objekt, das auf dem Kartentisch aufgeteilt wurde. Das 17. Jahrhundert sah einen Hetmanstaat, der trotz zunehmender Einengung im grossen und ganzen doch seine innere Selbstständigkeit und Eigenart bewahrte, das 18. Jahrhundert sah nur noch seinen stückweisen, unaufhaltsamen Zusammenbruch.

Az 1654. január 8-i Perejaszlavi Rada,¹ ahol az ukránok döntöttek Ukrajna Oroszországhoz történő csatlakozásáról, fontos és egyben ellentmondásos eseményként értékelhető. Vitathatatlan ténynek tekinthető, hogy a Rada az ukrán államiság kialakulásának folyamatában az egyik fontos mérföldkőnek bizonyult. Oroszország és Ukrajna állami egységének eszméje valójában évszázados történelmi gyökerekre vezethető vissza, melynek alapja a Kijevi Rusz, mint közös történelmi múlt. A 15–16. századra az ukrán nemesség fokozatosan elveszítette „nemzeti jellegét” miután ellenyeledett és áttért a katolikus hitre, így az államépítés feladata a kozákságra há-

¹ A Perejaszlavi Radán a hetman azon kérdésére, hogy az ukrán nép- ezen belül is elsősorban a kozákság – kit választ uralkodójának, – a török szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt, vagy az orosz cárt – a jelenlévők az Oroszországhoz történő csatlakozás mellett döntöttek.

rult át. A kozákság, mint fokozatosan elkülönült társadalmi réteg a 17. század első felére a hadseregben betöltött meghatározó szerepével, valamint birtokviszonyaiban gyakran túlszárnyalta a kismanességet. A tehetős kozákság jelentőségét és anyagi helyzetét tekintve a nemesség közé tartozhatott volna, de a nemesi címet garantáló kiváltságlevelet mégsem kapták meg.

Az ukrán történetírók egybehangzó állítása szerint² az 1648–54. évi, Bogdan Hmelnickij által vezetett és a lengyel-litván állam ellen irányuló „felszabadító háború” folyamán nemcsak az ukrán államiság egyes „elemei”, illetve csírái, hanem maga az államiság formálódott ki. 1653-ra azonban Bogdan Hmelnickij számára nyilvánvalóvá vált, hogy az ukránok az önállóságot önjerejükben nem tudják megvédeni, ezért gyorsult fel a közeledésük Moszkvához.

Az 1648-as felkelés kiobbantásához az ösztönzést – akaratán kívül – maga a lengyel uralkodó, IV. Ulászló adta, aki a külső és belső ellenségeivel egyaránt a kozákokra támaszkodva akart leszámolni. Cserében az 1638-ban megnyírbált kozák privilégiumok³ visszaadását és a regisztráltak számának emelését ígerte reménybeli szövetségeseinek. A későbbiekben Bogdan Hmelnickij éppen az uralkodó által megfogalmazott Adománylevelet használta fel a mozgalom kiobbantásához és a kozák propaganda szerint a mozgalom nem a törvényes uralkodó, hanem a lengyel nemesség túlkapásai ellen irányult, az Ulászló által aláírt, a kozák szabadságjogokat biztosító kiváltságlevél pedig mintegy a legitimitás látszatát kölcsönözte a lázadásnak. A kozákok jogaik és privilégiumaik elismertetéséért küzdöttek, de nem a király ellen, akit továbbra is elismertek törvényes uralkodójuknak. Hmelnickij első sikerei hatására egyre nagyobb számban csatlakoztak regiszterkozákok és ukrán kismanesek is, valamint az ortodox papság képviselői is. Ezzel párhuzamosan a parasztság körében is kifomálódott egy felkelő mozgalom, mely 1648 nyarára összekapcsolódott a kozák megmozdulással. Így a zaporozsjei kozákok lázadása, amely kezdetben semmiben sem különbözött a korábbi, többé-kevésbé elszigetelt mozgalmaktól, a „kozákokkal tömegében azonosuló ukrán nép háborúja”⁴ lett.

² B. Szusinszkij: Kozacki vozsgyi Ukraini Odessa, 1998 289.; L. Okinshevich: Ukrainian Society and Government 1648–1781 München, 1978 23–24.; O. Subtelny: Ukraine – A History Toronto, 1988 123–139.

³ Vosszozjegynenyije Ukraini sz Rosszijej – Dokumenti i materiali v trjoh tomah Moszkva, 1954 I. 255–256. – Az 1638. évi Zaporozsjei Kozák Had Ordinációja” elnevezésű rendelet értelmében a lajstromozott kozákok elveszítették önkormányzati jogukat és a lengyel kormányzat által kinevezett katonatisztek irányítása alá kerültek.

⁴ Gebei Sándor: Az Erdélyi fejedelemség és a Zaporozsjei Had politikai kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648–1660 között Kandidátusi értekezés 1985 9.

A kozákok körében a kezdeti győzelmeket követően eluralkodott a tanácstalanság: az ukrainai lengyel nemesek elüldözésével a birtokviszonyaik megerősítésére vonatkozó követelésük tulajdonképpen teljesült. Lengyel részről azonban hivatalosan csak arra kaptak ígéretet, hogy a következő szejm majd napirendre tűzi a jogaik és privilégiumaik kiszélesítésére tett elvárásaik megtárgyalását. Ebben a helyzetben óhatatlanul felmerült a kérdés, hogyan tovább: megelégedni a már elért eredményekkel, vagy – kihasználva a kedvező körülményeket – továbblépni?

Lényeges eredménynek fogható fel az 1649. évi *Zborovói egyezmény*,⁵ amelynek értelmében kialakult a kijevi, braclavi és a csernyihovi vajdaságot magába foglaló, autonómnak nyilvánított „Kozák-Ukrajna”, ahová a lengyel hatóságok hatásköre nem terjedt ki. Ezenkívül Csihirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, melyben *egy lebeséges ukrán állam körvonalai sejlettek fel*.

Az 1651. szeptember 18-án megkötött bila cerkva-i egyezmény⁶ következtében a továbbiakban csak a kijevi vajdaság tarthatta meg az autonómiáját, míg a braclavi és csernyihovi vajdaság területére vissza kellett engedni a lengyel hatóságokat és a földesurakat.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a kozák felkelés célja eredetileg nem a lengyel fennhatóság megszüntetése volt, hanem a már létező, de államilag, illetve törvényesen el nem ismert kozák rend felvétele a lengyel „nemesi nemzetbe”. Valószínűsíthető, hogy 1648-ban még nem állt Hmelnickij szándékában egy önálló kozák-ukrán állam megalapítása sem, hanem elsődleges célja a Rzeczpospolitán belül az ukránok – elsősorban a kozákok – helyzetének a megváltoztatása volt. Bogdan Hmelnickij továbbra is a törvényes lengyel uralkodó alattvalójának tekintette magát, és az újonnan megválasztott János Kázmérban azt az erőskezű monarchát remélte látni, aki akár a lengyel slachtával is szembeszegülve, képes lehet a kozákok helyzetének és társadalmi megbecsülésének javítására.

Miután János Kázmér került a lengyel trónra, újabb célok körvonalazódtak Ukrajna jövőjét illetően: ekkor már *nem tűnt elérhetetlennek a független államiság megteremtése vagy az egyesülés Oroszországgal maximálisan széleskörű autonóm jogokkal*. A kozák sztarsina hosszú távú tervei között valójában egymás mellett élt a teljes önállóságra törekvés és az orosz államhoz történő csatlakozás alternatívája.

⁵ Vosszojegyinyenyije i.m. II. 299–306.

⁶ Isztocsnyiki Malorosszijszkoj Isztoriji, szobrannije D. N. Bantis-Kamenszkim (1649–1687) Moszkva, 1858 29–31.

Az 1654. évi *perejaszlavi egyezmény*⁷ az ukránok számára azt jelentette, hogy a lengyel fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel: Ukrajna mint gyengébb és egzisztenciájában veszélyeztetett állam belement abba, hogy az orosz uralkodó legfelsőbb hatalmát elismerje, annak adót fizessen és cserében fegyveres segítséget kapjon a Rzeczpospolita ellen, amely utóbbi a kozák sztarsina szemében egy időre elhomályosította a függés tudatát Moszkvától.

Az orosz–ukrán szerződés orosz interpretációja szerint ugyanakkor Ukrajna integrált, alávetett része lett Oroszországnak és Moszkva számára Ukrajna bekebelezése alkalmat kínált a dél felé történő terjeszkedésre, mintegy kárpótlásul a meg nem szerzett livóniai területekért.

Az 1654. március 27-én kiadott „*Márctiusi cikkelyek*”⁸ határozták meg az orosz állam keretein belül Ukrajna helyzetét, melyben legrészletesebben a kozákokat érintő rendelkezéseket dolgozták ki. Eszerint az orosz állami szolgálatban álló, ún. lajstromozott kozákok számát 60 ezer főben maximálták, akik maguk közül választhatták meg a vezetőiket; a hetman külügyi hatáskörét annyiban korlátozták, hogy az orosz állam ellenségeivel – a lengyel és török kormányzattal – csak a cár hozzájárulásával tarthatott fenn kapcsolatokat; az orosz kötelékbe került „kis-oroszországi” területek (= Hetmanátus) teljes körű autonómiát kaptak; megerősítést nyertek továbbá a Zaporozsjei Had privilégiumai.

A perejaszlavi egyezmény egyben megnyitotta az utat Ukrajna Oroszországhoz csatlakozásához is, de máig is erősen vitatott kérdés a historiográfiában, hogy a Zaporozsjei Had önálló államként csatlakozott-e a Romanovokhoz, alávetett tartományi helyzetbe került, esetleg vazallusi viszony vagy konföderáció jött létre Oroszország és Ukrajna között.⁹

Bogdan Hmelnyickij mintegy a „cár régenseként”, 1654–1657 között gyakorlatilag semmibe vette a „Márctiusi cikkelyekben” foglaltakat és széleskörű autonóm joggal rendelkezve, teljesen a saját belátása szerint kormányozta Ukrajnát. A Zaporozsjei Had diplomáciai tevékenységének legfőbb jellemvonása pedig elsősorban

⁷ A perejaszlavi egyezmény több dokumentummal illetve eseménnyel is szorosan összefügg: 1. az 1654 január elején az orosz küldöttség és a kozák vezetők közötti tárgyalásokkal; 2. egy 23 pontos ukrán kérvény megfogalmazásával és Vaszilij Buturlin cári követnek történő átadásával Perejaszlavban; 3. a hetmani küldöttek által Moszkvában benyújtott „Hetmani cikkelyekkel”; 4. és ezen utóbbi petíció cári szentesítésével, a Márctiusi cikkelyekkel.

⁸ Vosszojegynenyije im. III. 564–565.

⁹ Az orosz-szovjet és ukrán történeti irodalomban a szerzők Oroszország és Ukrajna 1654-ben bekövetkezett egyesülését elsősorban történeti szempontból értékelik és feltehetőleg szándékosan nem feszegetik azt a vitás kérdést, hogy az ukrán területek hivatalosan milyen jogi státuszba kerültek az orosz kötelékben.

abban mutatkozott meg, hogy a hetman – az ukrán érdekeket és törekvéseket szem előtt tartva – megpróbált lavírozni Oroszország, Lengyelország, Svédország és a Krími kánság között, de hogy ezt sikerrel megtehesse, szövetséges/ek/re volt szüksége. Bogdan Hmelnyickij szerteágazó diplomáciai tevékenységét értékelve megállapíthatjuk, hogy a hetman ezen a téren gyakorlatilag teljesen önálló politikát folytatott, nem egyszer átlépve a Márciusi cikkelyekben előírt kereteket.

Ebben a helyzetben a cári kormányzat jogosan lehetett volna a végletekig felháborodva és büntetési szankciókkal fenyegethette volna meg az önkényeskedő hetmant, de Moszkva ezt nem tette, mert nem volt teljes mértékben rendezve a kapcsolata a Rzeczpospolitával, és Svédországgal is háborús viszonyban állt, ezért továbbra is égető szüksége volt a kozák seregére. Vagyis az orosz kormányzat egyelőre nem lehetett ura a „kis-oroszországi” helyzetnek, és nem igazán tudott élni ott az uralkodói jogaival. Nyitott kérdés maradt, hogy ha Hmelnyickij még néhány évig élt volna, továbbra is kitartott volna-e a Romanovok mellett, vagy pedig kihasználva azt a kedvező helyzetet, hogy a Zaporozsjei Had az Erdélyi Fejedelemséghez, Oroszországhoz és Svédországhoz való hármas kapcsolódása révén kulcsfontosságú szerepet játszott a nemzetközi szituációban,¹⁰ megkísérelte volna – Moszkvától elszakadva – az önálló ukrán állam alapjait megteremteni?

Bogdan Hmelnyickij halála után az ukránoknak erőskezű hetmanra lett volna szüksége, de az általa kijelölt utód, Jurij Hmelnyickij nem annak számított. A Zaporozsjei Had vezetői mégis tiszteletben tartották elhunyt hetmanjuk utolsó kívánságát, aki fia jelöltetésével¹¹ kísérletet tett az örökletes hetmanátus és egyúttal egy szuverén ukrán állam alapjainak megteremtésére.

Az ifjú Hmelnyickij nagykorúságáig helyettes, illetve kinevezett hetmani minőségben kormányzó *Ivan Vihovszkij* (1657–1659) azonban – mint később kiderült – a kozák sztarsina azon szűk rétegének érdekeit képviselte, amely a Lengyelországhoz való visszacsatlakozást sürgette. Maga a tény, hogy Vihovszkijnak sikerült magát megválasztatni hetmannak, holott korábban sem titkolta a Rzeczpospolita iránti szimpátiáját, annak bizonyítékeként szolgál, hogy 1654-ben az Oroszországgal történő egyesülés nem az egész ukrán nép egyöntetű kívánságát juttatta érvényre. Ismerve Vihovszkij későbbi hetmani tevékenységét, feltehetően kezdettől fogva az a cél vezérelte, hogy – „bármibe is kerül”¹² elszakítsa a Hetmanátust

¹⁰ D. N. Bantis-Kamenszkij: *Isztorija Maloj Rossziji Szanktpetersburg*, 1903 223.; *Isztorija Russzov ili Maloj Rossziji Moszkva*, 1846 143.

¹¹ Akti, otnoszjascijszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji Szanktpetersburg, 1861–1869 III. 579.

¹² A. Rigelman: *Letopisznoje povesztvovanyije Maloj Rossziji Moszkva*, 1847 II. 3.

Oroszországtól. Első lépésként azt a célt jelölte meg, hogy nyílt szakítás nélkül fel kell rúgni a perejaszlavi egyezményt, majd az Oroszországtól való „legitim” elszakadás után a Lengyelországgal történő kiegyezést sürgette, valamint baráti kapcsolatok ápolását a svéd uralkodóval.

A varsói kormányzattal megkötött 1658. évi *hadjaci egyezmény*¹³ értelmében a lengyel–litván–ukrán unió komoly előrelépést jelentett volna az önálló ukrán állam megteremtéséhez vezető úton. Egy tralista alapokon működő államközösség egyenrangú tagjaként a hetman és a kozák vezetők jóval kiterjedtebb előjogokat élvezhettek volna, mint az orosz kötelékben. A kozákok többsége ugyanakkor kitarított Moszkva mellett, ezért a hetmannak óvatosan kellett politizálnia: egyelőre nem volt más választása, mint hűséges maradni a cárhoz.

A Zaporozsjei Hadon belüli szakadás időközben elkerülhetetlenné vált: a lengyel „nemesi köztársaságot” eszményítő kozák sztarsina szembekerült a cárhoz hű alsó néprétegekkel. Az is nehézséget jelentett Vihovszkij számára, hogy a bal parti városok is kitarítottak Oroszország mellett, a Zaporozsjei Szics atamánja, Ivan Szirko pedig kozákjai élén visszaüzte a hetman tatár segédcapatait a Krímbe. Az is gondolkodóba ejtette Vihovszkijt és híveit, hogy a Rzeczpospolita vezetése egyáltalán nem sietett hivatalosan elismerni és ratifikálni a hadjaci szerződést.

Ott követte el végül Vihovszkij a legnagyobb hibát, hogy figyelmen kívül hagyva az ukrán társadalom túlnyomó többségének lengyeellenes beállítottságát, az Oroszországtól való elszakadást és a Rzeczpospolitához történő visszacsatlakozást erőltette. Lengyel orientációjú politikájához nem törekedett széles tömegebázis megteremtésére, szuverén és korlátlan uralkodó módjára próbálta ráerőltetni Ukrajnára az akaratát. Ha sikertelennek is bizonyult a Rzeczpospolitához egyenrangú félként csatlakozó, a Rusz nagyfejedelemség¹⁴ megteremtésére irányuló kísérlete, az mindenesetre kiderült, hogy az orosz köteléken kívül más – kedvezőbb feltételekkel kecsegtető – alternatíva is kínálkozott Ukrajna számára.

Az 1659-ben hetmani székét elfoglaló *Jurij Hmelnyickij* (1659–1662) végig függőben hagyta a Rzeczpospolitához történő esetleges csatlakozás alternatíváját. A Vihovszkij elpártolása következtében két pártra szakadt Zaporozsjei Had azonban egyre kevésbé volt abban a helyzetben, hogy ők diktálja a feltételeket Moszkvának.

¹³ D. N. Bantis-Kamenszkij i.m. 225.

¹⁴ A hadjaci egyezmény értelmében a kéttagú lengyel–litván nemzetközösséghez - a Lengyel királysághoz és a Litván nagyfejedelemséghez csatlakozott volna a - velük egyenrangú, a kijevei, braclavi és csernyihovi vajdaságokat magába foglaló - „Rusz Nagyfejedelemség”.

Az 1659. évi *Perejaszlavi cikkelyek*¹⁵ alapján a Zaporozsjei Had a cári nagyhatalmi politika engedelmes eszközévé kellett, hogy váljon. A kozák vezetők komolyan elgondolkodtak Moszkva igazi céljain: nehéz és behatárolt jövő elé nézhetett Jurij Hmelnickij, hiszen az orosz uralkodó kevés alternatívát hagyott az ukrán külpolitika mozgásterére számára.

Ugyanakkor érthető az orosz kormányzat álláspontja is: Moszkva amellel érvelt, hogy addig is éppen elegendő türelmet tanúsított az orosz centralista törekvésekkel össze nem egyeztethető, demokratikus hagyományokon alapuló kozák önszerveződési formák felé. Ez a cári tolerancia érvényesült az erőskezű és karizmatikus tulajdonságokkal rendelkező Bogdan Hmelnickij idején, valamint a kisebb formátumú, de a korábbi hadsereg-kancellári beosztásának köszönhetően tapasztalt és rátermett Ivan Vihovszkij esetében is. Az 1654–1659 közötti időszakot éppen ezért Alekszej Mihajlovics feltehetően úgy élhette meg, hogy uralkodói méltóságán esett csorba és az orosz kormányzat csak az alkalmas pillanatot várta, hogy korlátozza a Zaporozsjei Had autonómiáját, és az eredeti szándékának megfelelően a Hetmanátust egyszerű alávetett tartományként kezelje.

A bal parti Ukrajnában 1659-től interregnumra¹⁶ emlékeztető időszak következett be, ami – figyelembe véve a Zaporozsjei Hadat tovább gyengítő, sztarsinán belüli hatalmi harcot – meglehetősen kedvezett Moszkva integrációs törekvéseinek.

1663-ban az egymással versengő hetman-jelöltek¹⁷ közül *Ivan Brjuhoveckij* (1663–1668) került ki győztesen, aki miután leszámolt legfőbb ellenfeivel és elkobozta javaikat, „tisztogatást” hajtott végre a Zaporozsjei Had tisztikarán belül is. A legtöbb ezredest leváltotta, helyükre a Zaporozsjéből magával hozott bizalmi embereit nevezte ki. Ezen rendelkezései több szempontból is megtörték a kozák tradíciókat: egyrészt a hivatalnokok kinevezésének kizárólagos alkalmazása ellentmondott a kozák önszerveződés alapelveinek, a demokratikus úton történő szabad választásnak; másrészt a szicskozák bevonásával nagymértékben „felhígította” a Zaporozsjei Had vezetőségét.

¹⁵ N. A. Markevics: *Isztorija Malorossziji* Moszkva, 1842 V.187–197.

¹⁶ Kelet-Ukrajnában 1660–1663 között az orosz uralkodó nem volt hajlandó kiadni a Zaporozsjei Had számára hetman-választásra feljogosító rendeletet illetve megerősíteni tisztségében a kozákok által megválasztott Jakim Szamkót.

¹⁷ Öt jelölt versenyzett az egész Ukrajna feletti hetmani címért. Közülük négyen - Jakim Szamko, Vaszilij Zolotarenko, Petro Dorosenko, Pavel Teterija - kozák ezredek voltak, korábban Bogdan Hmelnickij bizalmi emberei. Az utóbbi két tiszt azért pályázott kevesebb eséllyel, mert nyíltan lengyel-pártinak számítottak. A legkomolyabb riválisoknak Szamko, Zolotarenko és a Zaporozsjei Szics kosevoj atamánja, Ivan Brjuhoveckij bizonyult.

Időközben az 1665 októberében a Csihirinbe összehívott jobb parti ezredek *Petro Dorosenkót* választották meg hetmannak, akinek a hatalomra jutása után nem titkolt célja volt Ukrajna teljes függetlenségének kivívása a nyugat-ukrán területek vezetésével. Hazája felszabadítására kétlépcsős tervet dolgozott ki: először a jobb parti területeket akarta függetleníteni a lengyel fennhatóság alól saját fősége alatt, majd a Dnyeper bal partján megszüntetni az orosz befolyást.

Hogy megőrizze a pozícióját, a bal parti kozák vezető – Ivan Brjuhoveckij – 1665-ben elfogadta a *Moszkvai cikkelyeket*,¹⁸ amelyek a korábbinál jóval pontosabban és egyértelműbben meghatározták Oroszország és a Hetmanátus közötti viszony alávetett jellegét.¹⁹ A továbbiakban egyáltalán nem lehetett kétséges, hogy Alekszej Mihajloviics ugyanúgy kívánja kezelni Kis-Oroszországot, mint más alávetett birtokát. A kozákok jogai ugyan ismételten megerősítést nyertek, de az ukrán autonómia szemmel láthatólag romokban hevert. Brjuhoveckij, mérlegelve saját ingatag pozícióját, feltétel nélkül elfogadott minden cári kezdeményezést, sőt ő maga ment elébe azoknak.

Ahogy Brjuhoveckij népszerűsége és támogatottsága a Moszkvai cikkelyek nyilvánosságra kerülését követően csökkent a bal parti kozákok körében, Dorosenko pozíciója láthatóan megerősödött. A jobb parti kozák vezető készen állt arra, hogy a tatárokkal és a törökökkel együttműködve elszakítsa a Hetmanátust Moszkvától és biztosítsa a különállását Varsótól is. Dorosenkót elsősorban az a törekvés készítette a külpolitikai irányváltásra, hogy tatár és török támogatással a saját kormányzása alatt egyesítse a kettészakadt Ukrajnát és megvalósítsa valamennyi korábbi hetman legfőbb célját, az önálló ukrán állam megteremtését. Mindvégig az egységes és önálló Ukrajna létrehozásának eszméje hajtotta előre, de az 1667. évi *andruszovói fegyverszűnet*²⁰ megkötése után sem Lengyelországot, sem Oroszországot nem tudta megnyerni az ügyének, mert – érthető módon – mindegyik állam elleneségesen viszonyult az ukrán nemzeti és függetlenedési törekvésekhez. Ezért választott új orientációt és a török szultánban találta meg azt az uralkodót, aki ellen-

¹⁸ Isztocsniki i.m. 8–9.

¹⁹ A Moszkvai cikkelyek bevezetésében a hetman a sztarsina nevében is kifejezi azon szilárd elhatározását, hogy a Zaporozsjei Had feltétlenül kész a jövőben „rendíthetetlenül és töretlenül” alattvalóként a cárt szolgálni és az ukrán lakosságtól beszedett pénzbeni és természetbeni adókat utolsó fillérig az orosz kincstárba beszolgáltatni, az új hetmannak pedig személyesen kell Moszkvába mennie cári megerősítésért.

²⁰ A 34 cikkelyből álló lengyel-orosz szerződés értelmében Oroszország visszakapta Szmolenszket, Ukrajnát pedig a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották. A bal parti területek a Romanovok birtokában maradtak, míg Nyugat-Ukrajna visszakerült Lengyelországhoz. A szerződés alapján Kijev átmenetileg orosz kötelékbe került, de két év múlva át kellett adni a lengyel kormánynak.

séges viszonyban állt mind a lengyel királlyal, mind az orosz cárral és elegendő fegyveres erővel rendelkezett. Dorosenko meg volt győződve arról, hogy az ukrán függetlenség megszerzéséhez a legkedvezőbb kilátások török védnökség alatt lehetnek. 1668 nyarán Dorosenko átkelt a Dnyeperen, félreállította a hatalomból riválisát és egyesítette Ukrajnát.

Eközben Ivan Brjuhoveckij politikai karrierje végleg leáldozott. Bukását valójában saját maga idézte elő ingadozó és következetlen politikájával. A kozák sztaršinán belüli kellő támogatottság hiányában, hatalma megszilárdítása érdekében kénytelen volt elődeihez képest szorosabbra fűzni a kapcsolatot Moszkvával és cserében engedni a Hetmanátus autonómiájából. Oroszbarát politikájával és az Ukrajnán belüli cári centralizációs törekvések iránti engedékenységgel a hetman maga ellen hangolta az egész ukrán lakosságot, megkönnyítve ezáltal Dorosenko Nyugat-Ukrajnából kiinduló egységesítő és önállósodási törekvéseit. A bal és a jobb parti hetmanok közötti párharcból végül az utóbbi került ki győztesen még akkor is, ha terveit nem sikerült maradéktalanul véghezvinnie.

Az újonnan megválasztott bal parti hetman, *Demjan Mnohobresnij* (1669–16729) kormányzata következetesnek mutatkozott a perejaszlavi egyezmény által szavatolt önkormányzati jogához viszonyuló ragaszkodásában,²¹ és kitartóan törekedett az önálló külpolitikai jogkör visszaszerzésére. Ugyanakkor gyakorlatilag tétlenül nézte végig, hogy a hetman választás szinte teljesen a cári engedély függvényévé váljon az 1669. évi *Glubovi cikkelyek*²² értelmében, holott erről eredetileg az orosz–ukrán alapszerződésnek tekinthető Márciusi cikkelyek nem rendelkeztek.

Monohohresnij esetében végül az az érdekes helyzet állt elő, hogy éppen az a hetman felelt a „bűneiért” személyesen a cári bíróság előtt,²³ akit feltehetően alaptalanul vádoltak meg, és sem Oroszországtól nem akart elszakadni, sem önálló ukrán államot létrehozni. Az is új elemnek számít a Hetmanátus történetében, hogy első alkalommal lépett fel nyíltan a sztarsina a választott vezetője ellen, és törvényes bírói eljárás nélkül, koholt vádakra hivatkozva átadták őt az orosz uralkodónak. Ez az eset a későbbiekben precedensként szolgálhatott a hetmani kormányzaton belüli hatalmi harcok megoldásához és a hetmanok kiszolgáltatott helyeze-

²¹ Akti JUZR VIII. 20–27.

²² Akti JUZR IX. 218–220.

²³ Mnohohresnij a kihallgatása során tagadta az őt ért vádakot: állítása szerint a cárt mindvégig hűen szolgálta és az ezredeseket a Sztarsina Rada jóváhagyásával mozdította el a hivatalukból, Dorosenkóval pedig csak azért folytatott tárgyalásokat, hogy őt is Moszkva oldalára állítsa. Miután kínvallatásnak vetették alá, azt elismerte, hogy nehéz volt a helyzete az orosz fennhatóság alatt, de az meg sem fordult a fejében, hogy törvényes uralkodóját elárulva, a szultánnak rendelődjön alá.

tének megerősödéséhez mind Moszkva, mind a kozák elit felé. Vagyis az orosz kormányzat a kozák sztarsinában „készséges” segítőtársakat talált a hetmanok hatalmának korlátozásában és kontroll alatt tartásában.

Ivan Szamojlovicsot (1672–1687) – Petro Dorosenko háttérbe szorítását követően – 1672-ben a Dnyeper mindkét partján kormányzó, az egész Zaporozsjei Had hetmanjának ismerték el. Ezen történelmi aktus eredményeképpen Dorosenko után Ivan Szamojlovicsnak sikerült másodszor egyesíteni Ukrajnát, ezúttal Moszkva égíse alatt. Az újonnan megválasztott kozák vezetőt a tisztségében megerősítő *Perejaszlavi cikkelyek*²⁴ alapján azonban alapvetően a kozák sztarsina és az orosz kormányzat kiegyezéséről beszélhetünk, miközben a Zaporozsjei Had legfelsőbb vezetőjének mozgásterére szinte teljesen beszűkült, ami eleve magában hordozta a konfliktus lehetőségét a hetman és a kozák tisztikar között. A kozák vezetők szemszögéből az bizonyult a hetman legfőbb bűnének, hogy a kozák tradíciókat nem tisztelve, a kozák elitet kiszorítva a kormányzásból, korlátlan hatalom kiépítésére és örökletes hetmanátus létrehozására törekedett Ukrajnában.²⁵ Azt már csak feltételezhetjük, hogy ezen törekvések megvalósítása esetén a legfőbb kozák vezető következő lépése az egységes és független ukrán állam megteremtése lett volna a Szamojlovics-dinasztia kormányzása alatt.

Gyakorlatilag Ivan Szamojlovics esetében megismétlődött Demjan Mnohohresnij megbuktatásának „forgatókönyve”: a mind Moszkva, mind a sztarsina számára nem kívánatosá váló hetman elmozdításában ez alkalommal is teljes volt az összhang az orosz és a kozák vezetők között. A hetman bűnösségének megállapításában ismét elegendőnek bizonyult a tervezett áruulás gyanúja, valamint Szamojlovics és a főtisztviselők közötti konfliktus kiéleződése.

ÖSSZEGZÉS

Bogdan Hmelnyickijnek és utódainak az erős szomszédos államokra való tekintettel olyan politikát kellett folytatniuk, hogy lavírozni tudjanak ezek között, átállva egyikről a másikhoz, biztosítva ezáltal a Hetmanátus nemzetközi-jogi elismertetését. A hetmanok néha több uralkodótól való egyidejű függőséget is elismertek annak érdekében, hogy megőrizzék államukat a más államok általi bekebelezéstől.

²⁴ Isztocsnjiki... 252–259.

²⁵ u.a. 297–304.

A Zaporozsjei Hadnak a perejeszlavi egyezmény megkötését követően annyira „futotta” az erejéből, hogy 1659-ig mindenfajta korlátozás nélkül megőrizze a Hmelnickij-mozgalom eredményeit. Jurij Hmelnickij hetmanná választása azonban fordulópontnak tekinthető az ukrán autonómia történetében. 1659-ben lezárult ugyanis a nagy formátumú kozák vezetők kora, akik képesek voltak hazájukat a lehető legnagyobb mértékben önállósítani Moszkvától és szilárd egységet teremteni a Zaporozsjei Hadon belül. Bogdan Hmelnickij élen járt ebben a folyamatban, Ivan Vihovszkij pedig kísérletet tett arra, hogy elődje kormányzási módszereit folytassa.

1659 után gyakorlatilag az a hetman, aki nem tudott teljes támogatottságot szerezni, hatalma megszilárdítása érdekében kénytelennek bizonyult Moszkva segítségét igénybe venni és cserében engedni a Hetmanátus önkormányzati jogai-ból. Brjuhoveckij hetmansága teljes egészében ennek a folyamatnak a jegyében zajlott, amit legszemléletesebben a – jelképes – moszkvai látogatása fémjelzett. A Moszkvai cikkelyeket olvasva megállapíthatjuk, hogy 1665-től kezdve az orosz kormányzat számára egyenes út vezetett az ukrán autonómia teljes megszüntetéséhez és a Hetmanátusnak alávetett tartománnyá történő átalakításához.

Az 1667. évi andruszovói egyezmény elsősorban ukrán érdekeket sértett: azáltal, hogy Ukrajna két idegen uralkodó „zsákmánya” lett, szertefoszlani látszottak az állami függetlenség kivívásába vetett remények. Moszkvának inkább érdekében állt a kettéosztott és meggyengített Ukrajna, mint a saját fennhatósága alatt álló, a Dnyeper mindkét partjára kiterjedő Hetmanátus visszaállítása, amely lengyel érdekeket sértene és a Rzeczpospolita esetleges támadását idézné elő.

Míndeközben az erőskezű és hatékony kormányzást folytató hetmanok egy idő után óhatatlanul maguk ellen fordították a sztarsinát és a cári kormányzatot is, ezért sem lehetett jövője egy szilárd alapokon nyugvó ukrán állam létrehozásának. Vagyis a hetmanok egyesítési és függetlenedési törekvéseik megvalósításában nemcsak Moszkvával kerültek szembe, hanem „szélmalomharcot” folytattak a kozák „nemességgel” is. Valójában sem a cári udvarnak, sem a kozák vezetőknek nem állt érdekében erőskezű hetmanok hatalomra jutása, amely tendencia lényegesen leszűkítette a Hetmanátus bel- és külpolitikai mozgásterét, és egyben megkönnyítette az ukrán autonómiát korlátozó orosz központosító törekvéseket. Az „oszd meg és uralkodj” elvének alkalmazása Alekszej Mihajlovics részéről tökéletesen bevált, a kozák elit által teljesen „kézben tartott” hetmanok mozgásteré lényegesen leszűkült.

A 17. század második felében egyben megindult a kelet-európai régió vezető államainak – Oroszország, Lengyelország, Svédország, Oszmán Birodalom – vetél-

kedése a Zaporozsjei Had, illetve annak fegyveres erejének birtoklásáért, ugyanis a több tízezres kozák sereg feletti rendelkezés joga kulcsfontosságú szerepet játszott a szóban forgó uralkodók kezében. Többek között emiatt sem lehetett jövője egy önálló Ukrajna fennmaradásának a szomszédos hatalmak szorításában. Így tehát megállapíthatjuk, hogy ami a Zaporozsjei Had fő erejét adta – harcedzett, ütőképes haderő –, az a későbbiekben a veszttét okozta, mert a térség koronás fői ütőkártyaként akarták birtokolni ezt a hatalmas hadsereget.

X 108074